

Emanuel Regeri „mälestused”

Liivimaa kooliasjandusest (1708)

Kai Tafenau, Aivar Põldvee*

■ 17. sajandi viimasel veerandil toimusid Liivimaa kiriku- ja hariduselus suured ja kaugleulatuvate tagajärgedega muutused. Sellesse aega jäi ülikooli taasavamine Tartus, aga iseäranis tugeva tõuke andsid need aastad läti ja eesti kirjakeele, kirikliku raamatuvara ning rahvakooli arengule, nii et pole liialdus näha selles kõiges pikaleveninud luterliku reformatsiooni sihilejõudmist. Nende uuenduste eestvedajaks oli Liivimaa ülemsuperintendent Johann Fischer (1636–1705, Riias ametis 1674–1699), kelle nimele lisas pietismi suurkuju Philipp Jacob Spener austava tiitli – Liivimaa uus apostel.¹ Üks olulisemaid allikaid sel perioodil Fischeri algatatud koolitöö ning seda toetanud tõlke- ja kirjastamistegevuse kohta on dokumendikogu, mida tuntakse kui Emanuel Regeri arveraamatut.² Neid Riias säilitatud dokumente kasutas juba kaks sajandit tagasi Karl Gottlob Sonntag oma püsiva väärtusega ajaloolistes ülevaadetes,³ kõige tulemuslikumat rakendust on need aga leidnud Edgars Dunsdorfsi monograafias „Esimese läti Piibli ajalugu”.⁴ Emanuel Reger ise on jäänud sama hästi kui tundmatuks, teda mainitakse üksnes kui ülemsuperintendent Fischeri sekretäri, kelle raamatupidamine pärandas meile rikkaliku andmekogu. Palju enam ei paku Regeri eluloo kohta ka siin avaldatud „mälestused”, küll aga saab neist selgeks, et tema isik väärib kohta rootsiaegse Liivimaa kultuuriloos, kõnelemata vajadusest temaga seonduvat edasistes arhiiviuuringutes hoolega tähele panna.

Emanuel Regeri „mälestused” on õigupoolest tema dateerimata kiri Liivimaa õuekohtule Riias, kus see registreeriti 21. juulil 1708. Õuekohus saatis Regeri pöördumise edasi Pärnusse Liivimaa ülemkonsistoriumile, seal võeti kiri ette sama aasta 23. septembril. Kirja säilitatakse Läti Riiklikus Ajalooarhiivis Liivimaa konsistoriumi fondis.⁵ Läti Ülikooli Akadee-

* Aivar Põldvee (1962), PhD, vanemteadur, Tallinna Ülikooli Humanitaarteaduste Instituut, Narva mnt. 25, 10120 Tallinn, poldvee@tlu.ee; tõlkija Kai Tafenau (1975), 1975 TÜ klassikaline filoloogia, klassikalise filoloogia magister, Rahvusarhiivi teadus- ja publitseerimisbüroo toimetaja, Nooruse 3, 50411 Tartu, kai.tafenau@ra.ee

¹ Vt. G. Wieselgren. Johann Fischer – Livlands nye apostel. – Svio-Estonica. Volym XVII (8). Lund, 1964, lk. 26–58; G. Wieselgren. Johann Fischer. – Svenskt biografiskt lexikon. Bd. XVI. Stockholm, 1964–66, lk. 56–61; L. Aarma, A. Bruns. Johann Fischer. – Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck. Bd. 11. Neumünster, 2000, lk. 109–112.

² Latvijas Valsts Vēstures arhīvs (= LVVA), f. 4038, n. 2, s. 732. Arhivaal pärineb Riia Ajaloo ja Muinasteaduse Seltsi kogust ning on nimistus kirjas kui *Abrechnungen des Sekretärs E. Reger betr. den Druck der lettischen u. estnischen Bibel. 17. Jh. Fol.*, 86 l. Säilik sisaldab koolide ülalpidamist ja raamatutega varustamist kajastavaid dokumente (kviitungite koopiad ja kulude koondtabelid) aastaist 1675–1690, läti Piibli ja tartukeelse Uue Testamendi tõlkimise ja trükkimisega ning tallinnakeelse Uue Testamendi redigeerimisega seotud kuldokumentide ärakirju aastaist 1682–1692 ning asjakohaseid revideerimisakte aastaist 1691–1694. See allikas pole veel kaugeltki ammendatud ja vääriks tervikuna publitseerimist.

³ K. G. Sonntag. Geschichte der Schulen in Livland unter der schwedischen Regierung. – Livländische Schulblätter 1815, nr. 5, lk. 76–79, nr. 6, 86–93, nr. 13, lk. 193–197, nr. 16, lk. 241–251, nr. 26, lk. 401–412; K. G. Sonntag. Versuch einer Geschichte der lettischen und estnischen Bibel-Uebersetzung. (Aus der Reformations-Jubiläums-Feier der Rigaischen Abteilung der Russischen Bibel-Gesellschaft besonders abgedruckt.) Riga, 1817; K. G. Sonntag. Uebersicht von der Geschichte der Livländischen Landschulen. – Neues Museum der deutschen Provinzen Russlands. I:2. Dorpat, 1825, lk. 11–27.

⁴ E. Dunsdorfs. Pirmās latviešu bībeles vēsture. Minneapolis, 1979.

⁵ LVVA, f. 233 (Vidzemes konsistoria), n. 1, s. 840 (Varia 1708–1717), l. 211–218 p. Kiri pälvis Kai Tafenau tähelepanu 2008. aastal.

milises Raamatukogus leidub Regeri kirja hilisem käsikirjaline koopia, mis moodustab põhi-osa kaustast pealkirjaga „Teade, kuidas Liivimaa ülemsuperintendent härra doktor Johann Fischer saja aasta eest õnnistatult oma ametit pidas ja millist kasu see kandis”.⁶ Seega mõisteti Regeri kirja tähtsust ajalooallikana juba 18. sajandi lõpul.

Kes oli Emanuel Reger ja miks ta selle kirja kirjutas? Kirjas mainib Reger, et Fischer kutsus ta Stockholmist Riiga korrektoori lugema. Esialgu, veel poissmehena, elas ta Fischeri katuse all ja võttis tänutäheks majutuse eest enda õlule osa koolidega seotud asjatoimetusi. Toona oli see võimalik, sest koole oli veel vähe. Need vihjed pakuvad ajas paar pidepunkti. Privileegi kuningliku trükikoja asutamiseks andis Karl XI 9. augustil 1675,⁷ samal aastal avati Riia lossis esimene nn. vaestekool, kus õpetati soldatite lapsi ja orbusid.⁸ Korrektoori, mille jaoks Reger Riiga kutsuti, pidi olema nii suuremahuline ja nõudlik, et selle tarvis kohapealt tegijat ei leitud. Võimalik, et see oli saksakeelne Piibel, esimene pietistlik piibliväljaanne, mis trükiti Riias 1677. aastal. Teine mahukas töö oli Johann Arndti „Vier Bücher vom wahren Christentum”, mis ilmus aastail 1678–1679.⁹ Reger oli sakslane, sündinud Regensburgis. 1681. aastal sai temast Liivimaa ülemkirikukomisjoni sekretär ning järgmisel aastal notar (*notarius publicus*).¹⁰ Ülemkirikukomisjon moodustati Liivimaa kirikuelu ümberkorraldamiseks 1675. aastal, selle juhiks oli ülemsuperintendent Fischeri kõrval maanõunik Gustav von Mengden ning liikmeteks ülemkonsistooriumi kaasistujad Diedrich von Dunte ja Friedrich von Plater. Oma eelkäijatena ülemkirikukomisjoni sekretäri ametis nimetab Reger kirjas Andreas Meijerit (Meier).

Reger kaitseb end kirjas kahe süüdistuse vastu. Esiteks on ülemkonsistoorium esitanud õuekohtule kaebuse kiriku- ja kooliraamatute asjus, mida Reger soovijatele tasuta jagas, teine süüdistus puudutas erakätes olevaid ametlikke dokumente, mis tuli riigi- ja kirikuvõimudele üle anda. Ülemkonsistooriumi dokumendid oli Reger juba aastate eest üle andnud sekretär Paul Hoffmannile.¹¹ Regeri käes olid endiselt ülemkirikukomisjoni protokollid,

⁶ Latvijas Universitātes Akadēmiskā bibliotēka, Ms. 1140-96, 21, l. 1–9. *Nachricht wie vor hundert Jahren, d. Hr. Doctor Johann Fischer Generalsuperintendent in Liefland sein Amt im Seegen geführet habe; und was der Erfolg davon gewesen seij*. Kirja lõpuosa on veidi kärbitud, 4. leheküljele on ümberkirjutaja lisanud lühikese kommentaari. Koopia päises on märges (*Prod. in Consil. aul. d. 23 Sept. 1708*), millest võiks järeldada, et tegemist on õuekohtu arhiivist pärit ärakirjaga, kuigi menetluskupäev lubaks viidet *Consilium aulicum* pidada ka ümberkirjutaja improvisatsiooniks. Regeri kirjale on lisatud saksa keelde tõlgitud väljavõte Fischeri ladina-keelsest eluloost (l. 10–11) ning Johann Loderi mälestuskild (l. 12) August Hermann Franke Halles peetud loengust (18.02.1724), milles esitati anekdootlik seik Fischeri ja Christian Knorr von Rosenrothi suhetest Sulzbachis. Viimase teate on kirja pannud Justus Christian Loder (13. I 1771).

⁷ Vt. A. Buchholtz. *Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588–1888*. Riga, 1890, lk. 151–152; privileegi tekst lk. 352–354.

⁸ Vt. A. Põldvee. *Talurahvakoolid Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi viimasel veerandil. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil*. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 8 (15)). Koost. E. Küng. Tartu, 2002, lk. 88–93.

⁹ J. Quack. *Evangelische Bibelvorreden von der Reformation bis zur Aufklärung*. Karlsruhe, 1975, lk. 266–269; J. Wallmann. *Arndtrezeption im Baltikum. Johann Fischer und die Rigaer Ausgabe des Wahren Christentums von 1678/79. – J. Arndt. Rezeption und Reaktion im nordisch-baltischen Raum*. Hrsg. von A. Jarlert. (Bibliotheca historico-ecclesiastica Lundensis, 41). Lund, 1999, lk. 143–162; J. Beyer. *Vagaduse edendamise strateegiad Eesti- ja Liivimaal (1621–1710). Konfessionaliseerimine ja pietism. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil, III*. Koostanud E. Küng (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 17 (24)). Tartu, 2009, lk. 90.

¹⁰ *Reger (Emanuel) Ratisbon. ad visit. Eccles. Generalem Secret. Reg. voc. 1681. & Notar. Publ. Reg. 1682*. Riga In Livonia Metropolis Literata. ANNO MDCXCVIII: Calendis Julii exhibita. Typis Joh. Georg Wilcken, Typogr. Regii. [lk. 10]. Kirjes on mainitud, et Reger kutsuti kuninglikuks sekretäriks üldise kirikuvisiitatsiooni juurde, aga tegelikult toimus Liivimaa üldkirikuvisiitatsioon 1683. aastal.

¹¹ Konsistooriumi dokumentide saatmist assessor Hoffmannile kinnitas Reger kirjas ülemkonsistooriumile 08.11.1702. LVVA, f. 233, n. 4, s. 1190, l. 31–31p. Paul Hoffmann oli ülemkonsistooriumi sekretärina (1691) kopeerinud suure osa kviiitungitest, mis leiduvad nn. Regeri arveraamatus.

mis ei kuulunud formaalselt ülemkonsistooriumi dokumentide hulka. Kirja toonist ei jää märkamata, et Regerit ärritasid mitte üksnes need etteheited, vaid ka vari, mis langes Fische- rile. Ülemsuperintendendi kauaaegse lähima abilisena oli ta otsekui elav ajalugu ning tundis sellisena enda väärtust, iseäranis pärast seda, kui Fischer 1699. aastal Liivimaalt lahkus. Kirjast selgub, et ülemsuperintendent Nicolaus Olai Bergius (ametis 1701–1706) kutsus oma ametiaja alguses Regeri endale ja ülikooli teoloogiaprofessorile Johann Folcherile selgitusi jagama. Lisaks esitas Reger Bergiusele kirjaliku aruande kõige selle kohta, mis talle „nii Stockholmist kui ka mujalt teada oli”. Pärast Bergiuse surma ülemsuperintendendiks saanud Gabriel Skragege polnud aga seni Regeri teadmistepagasit vajanud, ehkki oli avaldanud soovi temaga kõnelda. Pettumust ülemkonsistooriumi ja Skragege suhtes süvendas asjaolu, et Reger oli nii konsistooriumi dokumentide kui ka raamatute asjus juba varemgi aru andnud.¹² 1706. aasta algul kirjutas Reger isiklikult Bergiusele läti Piiblist, millega ta „juba üle 20 aasta palju vaeva ja muret on näinud”. Üle tuhande eksemplari (1500-sest tiraažist) oli kihelkondades laiali jagatud, aga ülejääk seisis ikka veel Riia toomkiriku võlvialuses, mille eest tuli maksta 300 riigitaalrit.¹³ Katkendliku kommunikatsiooni põhjuseks oli peale sõjaaja segaduste kindlasti ka asjaolu, et ülemkonsistoorium tegutses alates 1699. aastast koos ülikooliga Pärnus, õuekohus aga oli 1701. aastal kolinud Tartust Riiga. Reger kasutas nüüd võimalust teha mõlemale põhjalikult selgeks küsimused, milles teda justkui aluseta süüdistati. Nii sai ta esile tuua ka iseenda rolli ja teened Johann Fischeri algatatud haridustöös, milles seisnebki Regeri „mälestuste” tuum.

Johann Fischeri ja tema kaastööliste suured teened Liivimaa kiriku- ja hariduselus ei jäänud mõistagi märkamata ega märkimata teistelgi kaasaegsetel, nagu näiteks kroonikakirjutajad Christian Kelch (1657–1710) ja Arvid Moller (1674–1758). Järva-Jaani pastor Kelch pühendas oma „Liivimaa ajaloos” (1695) lõigu mittesaksa koolidele, millega oli Eestimaal algust teinud Bengt Gottfried Forselius. Kelch tõstab esile tema õpetamismeetodit. Seejärel on lühidalt mainitud Uue Testamendi tõlkimist läti ja eesti keelde ning läti- ja tartukeelse versiooni trükis ilmumist.¹⁴ Vorbuse mõisas sündinud Moller, kes õppis Tartu ülikoolis, sai 1697. aastal Tartu lütseumi rektoriks ja 1702. aastal Tallinna gümnaasiumi juura- ja matemaatikaprofessoriks, kirjeldas kroonikas „Fata Dorpati” (1755) kuningas Karl XI aegset maarahva hariduselu samuti isiklike mälestuste põhjal. Ta mainis Adrian Vergini (Virginiuse) teeneid tartu keele ja kirjavara edendamisel, Fischeri korraldamisel trükitud tartukeelset Uut Testamenti ja lätikeelset Piiblit ning Bengt (Gottfried) Forseliuse tööd talupoiste lugemaõpetamisel.¹⁵ Regeri rõhuasetused on üsna sarnased, aga selgitused pikemad ja üksikasjalikumad. Siiski üllatab, et ta mainib kooli- ja kirjavaratööst rääkides Fischeri kõrval vaid üht nime – Bengt Gottfried Forseliust (u. 1660–1688). Reger ei nimeta Ernst Glücki, läti Piibli tõlkijat ja koolihariduse edendajat, ega paari aasta eest (1706) Tartus märtrisurma surnud Adrian Virginiust, kellel olid suured teened tartukeelse Uue Testamendi ja kooliraamatute ettevalmistamisel. Glücki ja Virginiusega puutus Reger pika aja jooksul sageli kokku, Forseliusega otseselt aga arvatavasti vaid korra või paar. Kuna Regeri kiri oli ühtlasi kaitsekiiri, siis küllap pidas ta Forseliuse nime kõige säravamaks argumendiks, aga samas võis talle tunduda, et Glück, Virginius jt. teened Fischeri abilised olid asjaosalistele niigi teada. Olgu lisatud, et nii Glück kui ka Virginius on kirja pannud oma eluloo – needki on tähelepanuväärsed dokumendid,

¹² LVVA, f. 233, n. 4, s. 1190, l. 29–30 ja 31–32 (E. Reger Liivimaa ülemkonsistooriumile, 25.08.1702 ja 08.11.1702).

¹³ LVVA, f. 233, n. 4, s. 1190, l. 40 (E. Reger Liivimaa ülemsuperintendendile N. Bergiusele, 29. I 1706).

¹⁴ Chr. Kelch. Liefländische Historia, oder kurtze Beschreibung der Denkwürdigsten Kriegs- und Friedens-Geschichte Esth- Lief- und Lettlandes [– –]. Rudolphstadt, 1695, lk. 627–628; Chr. Kelch. Liivimaa kroonika. Tõlkinud I. Leimus. Tartu, 2004, lk. 460–461.

¹⁵ [A. Moller]. Fata Dorpati. Den i förra tider Namnkunniga Staden Dorpts Öde. Västerås, 1755, lk. 52–54.

mis pakuvad nii kirjutajate kui ka ajajärgu kultuuriliste olude kohta detailirohket teavet.¹⁶

Teated Forseliusest lubavad Regeri kirja võrrelda veel ühe kultuurilooliselt tähtsa allikaga, mille publitseeris Friedrich Georg von Bunge (1845). Dokumendi, milles on juttu Forseliuse seminarist Tartus ja tema Stockholmis-käigust ühes kahe eesti koolipoisiga, pani kirja Kambja pastor Albrecht Sutor (1739), aga kirjutatud võiks nimetada ka Ignatsi Jaagu mälestusteks, sest peamiselt tema suust see jutt pärines.¹⁷ Sutori kirja vabalt tõlgendades loodi Forseliuse koolist rahvusromantiline müüt. Sellest sai erakordne õppeasutus, 160 õpilasega koolmeistrite seminar, mis tegutses „üksnes“ neli aastat ja sulges ukсед, kui seminari rajaja ning „ainus“ õpetaja Forselius laevahukus õnnetult surma sai (1688).¹⁸ Kui Regeri kiri tulnuks päevavalgele varem, poleks 1984. aastal olnud aktuaalne küsimus: „Kes asutas Forseliuse seminari?“¹⁹ Reger kõneleb Forseliusest silmatorkavalt pikalt ja suure imetlusega, aga on sealjuures raamatupidajalikult täpne – või õigemini nii täpne, kui asjalood Riiaist paista lubasid ja mälu üle kahekümne aasta hiljem juhatas. Forselius mõistis tema mäletamist mööda „otsekui kaugelt“ Fischeri sügavaimat soovi ja pürgimust, andis end ise üles ning tutvustas „ebaharilikku (*ungemeine*) meetodit“,²⁰ mille abil maal noorsugu kiiresti harida. Reger meenutab Forseliuse taotlust pakkuda kaheks aastaks²¹ ligikaudu kaheksajale²² lapsele tasuta ülalpidamist,²³ et neile lugemine, palvetamine, laulmine jm. selgeks teha ning õpetada kõige võimekamad nende hulgast välja koolmeistriteks. Fischer muretseski õpilastele kaheks aastaks ülalpidamise ning Forselius omalt poolt ei jätnud tegemata vähimatki, mis ta oli lubanud. Forseliuse väljaõpetatud koolmeistrite arvuks nimetab Reger „kümnekond“ ja lisab, et ka neile tagas Fischer elatise.²⁴ Arvepidajana pidi Reger neid numbreid teadma,

¹⁶ Ernst Glück (1654–1705) kirjutab oma elust ja tegevusest kirjas Liivimaa kindralkubernerile Erik Dahlbergile (10.05.1699). Kiri on publitseeritud: H. Glück und I. Polanska. Johann Ernst Glück (1654–1705). Pastor, Philologe, Volksaufklärer im Baltikum und in Russland. Wiesbaden, 2005, lisa 18, lk 214–225; lühendatult: E. Dunsdorfs. Pirmās latviešu bībeles vēsture, lisa 1, lk. 142–146. Adrian Virginiuse (1663–1706) elulugu, mille ta kirjutab Tartus venelaste käes vangis olles, on publitseeritud referaadina: Curriculum vitae Adriani Verginii Pastoris in Odenpee descriptum Dörpati ao. 1706. 9. Apr. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's. Bd. 9, H. 1. Riga, 1858, lk. 118–125. Vt. ka K. Tafenau. Adrian Virginiuse eluloost. – Keel ja Kirjandus 2009, nr. 11, lk. 847–855.

¹⁷ Fr. G. von Bunge. Zur Geschichte des Bauerschulwesens und der Leibeigenschaft in Livland. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Bd. IV. Dorpat, 1845, lk. 105–110.

¹⁸ Vt. L. Andresen. Kirjamees ja rahvaalgustaja B. G. Forselius. Tallinn, 1991, lk. 17–25.

¹⁹ H. Piirimäe. Kes asutas Forseliuse seminari? – Keel ja Kirjandus 1984, nr. 12, lk. 725–731.

²⁰ Vt. A. Põldvee. Viis abitsat ja Forseliuse õppeviis. – Lugemise kunst. Koostanud P. Lotman. (Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised, 13). Tallinn, 2011, lk. 60–122.

²¹ Nn. Forseliuse seminar tegutses kaks aastat (1684–1686), esimesel talvel Tartu lähedal Piiskopimõisas, teiseks talveks koliti eeslinnas Ewerdi aias asunud majja.

²² Albrecht Sutori (s.t. Ignatsi Jaagu) andmeil oli õpilasi 160. Adrian Virginius, kes valmistas koos Forseliusega ette koolidele mõeldud lauluraamatu ja tegi temaga ka keeleuudenduse alal koostööd, mainib, et õpilasi oli mõnisada (*einige hundert*; Virginiuse algtekstis *etliche hundert*). Fr. G. von Bunge. Zur Geschichte des Bauerschulwesens, lk. 106; Curriculum vitae Adriani Verginii, lk. 120. LVVA f. 214, n. 6-144a/12, l. 326 p.

²³ Tartu kroonumagasi arvetes on sissekanne (1686), et „eesti koolipoistele, keda lugema õpetati“, on välja antud 131 tündrit rukist ja 3 tündrit otra. Selle kompensatsiooniks tasus Fischer Riia vaesterahast Riia kroonumagasile 107 riigitaalrit 42 krossi. Vt. A. Põldvee. Talurahvakoolid Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi viimasel veerandil, lk. 104.

²⁴ Ilmselt pidas Reger silmas neid koolmeistreid, kes tegutsesid 1686/87. aasta talvel avatud koolides. Forselius mainib kirjas Eestimaa piiskopile J. H. Gerthile (28.06.1687), et tema koolmeistrid olid Liivimaal ametis kümnes kihelkonnas: Laiusel, Põltsamaal, Kolga-Jaanis, Tartus, Nõos, Puhjas, Sangastes, Rõngus, Otepääl ja Kambjas. Samal talvel pidas Forseliuse koolmeistriga kooli avamise plaani veel seitse pastorit. (G. Wieselgren. B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule. Urkunden und Kommentar. – Vetenskaps-societeten i Lund. Årsbok 1942. Lund, 1943, lk. 94). Forseliuse koolmeistreid jagus sel ja järgmistel talvedel ka Eestimaa kubermangu, nii et koolmeistreid oli kokku mõnevõrra rohkem. L. Andreseni oletus, et Tartus valmistati ette umbes 40 koolmeistrit, tundub siiski liialdus (L. Andresen. Kirjamees ja rahvaalgustaja B. G. Forselius, lk. 24, 47). Veel enam on seda populaarsemates käsitlustes tänini esinev väide, et koolmeistreid tuli seminarist 160 (A. Kasekamp. A History of the Baltic States. Basingstoke; New York, 2010, lk. 51).

aga eesti koolmeistrite palgaraha kohta on tema nn. arveraamatus andmed vaid 1687. aasta aprillis kolmele koolmeistrile kokku makstud 26 riigitaalri kohta. Lisaks leidub seal kviitungi koopia, mis tõendab, et 1686. aastal sai palka kaks Forseliust Tartu koolis abistanud poissi.²⁵

Regeri kirjutatu tasakaalustamiseks tuleb siiski lisada, et noorel tudengiseisuses Forseliusel, kes oli pärit Eestimaa kubermangust ja seal ühe talve koolmeistrina tegutsenud, aitas Liivimaal läbi lüüa arvatavasti tema õemes Reiner Broockmann (Brockmann), kes oli Laiuse pastor ja praost Põhja-Tartumaal.²⁶ Fischeri ja Forseliuse koolitööd asus innukalt toetama ka Sangaste pastor Chilian Rauschert, kellest 1685. aastal sai Lõuna-Tartumaa praost. Regergi ütleb, et „kõigepealt Tartu distriktis võis märgata imetlusväärset algust ja suurepärast edu”, ehkki Ernst Glück avas Alüksnes läti kooli juba 1683. aastal. Läti kooliasjandus ühes vajalike raamatutega seati Regeri sõnul sisse Tartu distrikti eeskujul. Kõiges pole Regeri mälupildid siiski ühtviisi selged. Nii mainib ta näiteks üht „Tartu eesti poissi”, kes oli Forseliusel (arvatavasti Riias) kaasas, et oma õpetamiseetodit tutvustada. Teadaolevalt käis ses asjas Riias hoopis Rauschert. Tema juures Sangastes jätkas koolmeistritööd Eestimaalt Ristilt pärit Uustalu Bengt ehk Bengt Adamson, noormees, kes oli olnud üheks Forseliuse abiõpetajaks Tartus.²⁷ Sellest 1687. aasta mais toimunud reisist ja imekspanust, mida Bengti oskused Riias tekitasid, andis Rauschert Forseliusele teada kirjas (20. V 1687), mis ei jäta muljet, et Forselius oleks ise nende sündmuste tunnistajaks olnud.²⁸

Regeri „mälestused” teeb eriti hinnatavaks vahetu isiklik kogemus ja kirglik suhe üksnes heast tahtest oma õlule võetud kohustustesse. Neist kirjaridadest peegeldub entusiasm, millega Fischer sütitas oma kaastöölisi, ning uhkustunne ühises ettevõtmises saavutatu üle. Elava pildina tõuseb silme ette, kuidas koolihariduse suhtes umbusklikest talupoegadest „vähehaaval leebuse ja pehmusega jagu saadi ja neile nende kohus Jumala ja Tema Kuningliku Majesteedi ees jõuliselt selgeks tehti” või kuidas „mitu aastat pidid trükikojas [– – –] töötama kaks trükipressi, et äsja rajatud, veel õrnas eas koolidel raamatutest puudus ei tuleks”. Regeri kirja lugedes ei jää kahtlust, et kõike seda tehti tänumeeles vagale ja armulisele kuningale ning Jumala õnnistusel ja kiituseks, sest see oli Jumala valgus, mis koolide abil maal tõsis. Siit paistab hoolt ja õhinat, mis iseloomustab veidi hiljem Halles hoogu võtnud pietistlikku haridustegevust, ehkki objektiivselt võttes viis Fischer ellu ortodoksse luterluse haridusprogrammi.²⁹ Regeri sule all asetuvad omaaegses loomulikus proportsioonis ja järjekorras üksteise kõrvale sündmused, mis ajaloouurimuste lehekülgedel ei saa kunagi olema samavõrd aistitavad. Aga võib ka öelda, et viimaste kümnendite uurimistöö on jõudnud tulemuste ja üldistusteni, mis kõlavad Regeri „mälestustega” üsna hästi kokku. Emanuel Regerile endale tuleb küll edaspidi vaadata uue pilguga – ta oli Liivimaa kooliasjanduse tegelik koordineerija, raamatulevitaja ning raamatupidaja. Tänapäeva mõõtkavas võiks ehk tema tööd võrrelda haridusministeeriumi kantseri omaga.

Regeri ajastuomast lennukat ja kohati keerukat barokset stiili on püütud tõlkeski edasi anda. Selguse huvides on tõlkija nurksulgudes lisanud mõned üksikud täpsustavad sõnad ja väljendid. Nurksulgudes on ka kommenteerija täiendused: peamiselt kirjas mainitud isikute eesnimed ja aastaarvud.

²⁵ Vt. A. Põldvee. Talurahvakoolid Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi viimasel veerandil, lk. 104, 126.

²⁶ Vt. A. Põldvee. Laiendusi Laiuse haridusloole. – Põhjasõda, Karl XII ja Laiuse. Toim. A. Saluäär. Jõgeva, 2002, lk. 130–147.

²⁷ Teave selle kohta, et Forseliusel oli Tartus kaks abiõpetajat (Uustalu Bengt Ristilt ja Jõesuu Toomas Harju-Madiselt), pärineb nn. Regeri arveraamatus leiduvalt kviitungi koopialt. Vt. A. Põldvee. Uustalu Bengti tundmatu elutee ja elutöö. – Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahre 75. sünnipäevaks. Koostanud A. Andresen. Tartu, 2001, lk. 205–221; A. Põldvee. Lisandusi koolmeister Bengt Adamsoni eluloole. – Haridus 2010, nr. 2, lk. 41–45.

²⁸ G. Wieselgren. B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule, lk. 99–100; L. Andresen. Kirjamees ja rahvaalgustaja B. G. Forselius, lk. 67–69.

²⁹ Vrd. J. Beyer. Vagaduse edendamise strateegiad Eesti- ja Liivimaal (1621–1710), lk. 94.

*Esitatud Pärnus konsistooriumis 23. septembril 1708*³⁰

Hiilgav, kõrgesti sündinud härra krahv, kuninglik nõunik ja president [Carl Gustaf Frölich],

kõrgesti kiidetud kuningliku õuekohtu kõrgeaulised, õilsalt sündinud, palju, kindlalt ja kõrgelt õpetatud härra kuninglik viitsepresident ja kõik härrad assessorid,

armulised ja ülimalt heasoovlikud härrad

Hiilgava kõrgesti kiidetud kuningliku õuekohtu 1708. aasta 11. juuli armulise korralduse ühes auväärse vaimuliku konsistooriumi poolt teenimatult minu vastu esitatud kaebusega (mille edastamise eest alandlikult tänan) olen ma 15-ndal selle kuu päeval kohase lugupidamisega kätte saanud. Hiilgava kõrgesti kiidetud kuningliku õuekohtu armulisel nõudmisel ning asjade endi olemusest lähtuvalt tuleb mul kuulekaimalt pisut üksikasjalikku selgitust anda.

Ja nimelt esiteks, mis puudutab tasuta kuninglikke kiriku- ja kooliraamatuid, siis sellega on lood niimoodi. Kui õnnis härra dr. ja ülemsuperintendent [Johann] Fischer kõige armulisema kuningliku vokatsiooni peale 35 aasta eest³¹ siia [Riiga] tuli, võttis ta varsti pärast oma ametisse astumist üht ja teist härrade pastorite seast kaasa tõmmates maal ette visitatsiooni, kus ta sai muude puuduste hulgas teada, et samamoodi nagu siin linnas ja garnisonides, ei leidunud ka kogu selle diötseesi maal mitte ainumastki³² kooli. Toda viletsust võttis see õnnis mees väga südamesse! Seetõttu läks ta 1675. aastal Rootsi, kandis kuulsusrikka mälestusega Kuninglikule Majesteedile³³ kõigest alandlikemalt ette ja väitis seejuures, et kui maal pole heale alusele rajatud koole, pole kirikuelus võimalik midagi tulutoovat korda saata.³⁴ Et toonane ülemsegakonsistoorium³⁵ kogunes ainult üks kord aastas mõneks nädalaks kohut pidama ja tal oli seega tavapärastegi asjatoimetustega piisavalt tegemist, siis pidas kuulsusrikka mälestusega Kuninglik Majesteet ülimalt vajalikuks selles diötseesis paiknevate kihelkondade täpseks uurimiseks kõige armulisemalt ellu kutsuda erilise ülemkirikukomisjoni,³⁶ mille abiga tehti paljude muude kasutoovate tööde seas suurt vaeva nähes pingutusi selle nimel, et eranditult kõikidesse kihelkondadesse koolid³⁷ rajada. Selleks oli nüüd tarvis vajalikke raamatuid, nende väljaandmiseks hästi sisustatud raamatutrükikoda³⁸ ja kulukat kirjastamist. Too õnnis mees tahtis kuninglikku eelarvet meelsasti säästa (ehkki oli kahtlemata lootnud, et kuulsusrikka mälestusega Kuninglik Majesteet oleks oma kogu maailmas ülistatud vagadusele kohaselt vajalikud kulud kõige armulisemalt katnud, kui seda oleks palutud), ent kuna ta sai mõnel õiglase meelega inimeselt selleks laenu, siis pani ta oma vara sellega kokku, ja Jumal

³⁰ E. Regeri omakäelise kirja päisesse on lisatud *Ps. Pern: in Cons: eccl. d. 23 7br: 1708*, aga koopia *Prod. in Consil. aul. d. 23 Sept. 1708*.

³¹ J. Fischer kutsuti Liivimaa Riia ja Võnnu maakonna superintendendi kohale 1673. aastal, ametissepühitsemine toimus 23.07.1674. Kogu Liivimaa ülemsuperintendentiks kinnitati ta 05.06.1678.

³² Reger jätab siin mainimata magistraatide asutatud linnakoolid, samuti Tartu ülikooli (mille tegevus oli sel ajal seiskunud).

³³ Rootsi kuningas Karl XI (1655–1697, troonil alates 1672. aastast).

³⁴ Fischer esitas 1675. aasta suvel Stockholmis oma reformikava, mille kuningas Karl XI oma resolutsiooniga 4. augustil suure osas heaks kiitis. See dokument lõi aluse ja tagas rahastuse Liivimaa kirikuelu uuendamiseks ja kooliasjanduse edendamiseks.

³⁵ Algtekstis *Supremum Consist: mixtum*. Alates 1662. aastast tegutses Liivimaa ülemkonsistoorium segakonsistooriumina, millel olid nii vaimulikud kui ka ilmalikud kaasistujad. Ülemkonsistooriumi presidendiks oli superintendent, teda abistas aadlikust asepresident. 1692. aastal muudeti ka Liivimaa ülemkonsistoorium puhtvaimulikuks (*consistorium purum*).

³⁶ Kuninga korralduse alusel (04.08.1675) kirikuelu reformimiseks loodud suurte volitustega neljaliikmeline komisjon.

³⁷ Eesti- ja läti keelsete kihelkonnakoolide asutamise otsus langetati 1686. aastal, koolmeistritele määrati elatiseks veerandadramaalne talukoht.

³⁸ Tegemist oli Fischeri eratrükikojaga, millele kuninglik privileeg (09.08.1675) tagas soodsad tollimäärad. Kuningliku trükikalina tegutses seal Johann Georg Wilcken, kes 01.08.1682 sai ka raamatumüügiprivileegi.

õnnistas kõiki neid töid sellise edenemisega, et lõpuks ületati õnnelikult kõik seejuures tekkinud raskused ning maa kõigis paikades ja kihelkondades võis lõpuks koole näha. Esimesed olid kaks priikooli lossis;³⁹ seejärel tuli kuninglik lütseum,⁴⁰ mille jaoks kohandati Jakobi kiriku lagununud kabel. Jumal juhtis ka vaestel inimestel (kelle lapsed varem toores lojuslikus teadmatuses ringi käisid) südameid nõnda, et mõlemad priikoolid täitusid peagi rohkem kui tuhande lapsega, kes said peale prii õpetuse oma edusammude järgi tasuta raamatuid kuninglikust eratrükikojast ning algul ka riideid teistelt vagadelt südametelt.

Iga päevaga kasvas ka kuninglik Karli lütseum;⁴¹ eelmainitud koolide kõrval said vaesed sealtki peale prii hariduse tasuta raamatuid. Et aga säärase kasvu tõttu muutus mõne aasta möödudes ajapikku võimatuks selleks kuluvaid summasid üksi tasuda, palus õnnis hr. ülemsuperintendent Fischer kuulsusriikka mälestusega Kuninglikult Majesteedit mõningast toetust siinsesse kuninglikku litsendikambrisse laekuvatest vaesterahadest. Tema Kuninglik Majesteet oli selle suhtes kõige armulisemalt meelestatud ning andis seepeale kohe poole neist vaesterahadest sääraseks vagaks otstarbeks, ehkki mitu aastat oli võimalik selleks kätte saada üksnes umbes pool poolest.⁴² Kuigi sellest nii paljude kulutuste jaoks kaugeltki ei piisanud, võeti see mõnele lossikooli, Dünamünde kindluse, Koknese jne. koolmeistrile palga ning seejuures vajalike raamatute, paberi jne. eest maksmiseks senikaua abiks, kuni Issand Jumal laskis pärast paljut tõrkumist ja vastuseisu ka maal oma valgusel tõusta ja kõigepealt Tartu distriktis võis märgata imetusväärset algust ja suurepäraselt edu; nõnda siis tuli koole üha juurde. Sest pärast seda, kui läbini heatahtlik Jumal oli äratanud tõeliselt jumalakartliku innukuse ühes Bengt Gottfri[e]d Forseliuse nimelises *politicus*'es,⁴³ kes mõistis otsekui kaugelt õndsas hr. doktori ja ülemsuperintendendi Fischeri sügavaimat soovi ja pürgimust – kuidas ta ometi saaks nii sagedasti teele kerkivate takistuste kiuste väljapääsu leida ning ülimalt vajaliku ja kasutoovaima kooliasjanduse maal teoks teha –, andis too enda ise üles ja tutvustas ebaharilikku meetodit, mille Kõigekõrgem oli talle noorsoo kiireks harimiseks andnud ja mida ta oli kahtlemata otsustanud kasutada Jumalale auks ja maal tema koguduse hüvanguks, nagu ta siis ühtlasi ühe Tartu eesti poisi⁴⁴ najal, kes tal⁴⁵ kaasas oli, hea näite tõi. Et tegemist oli uue asjaga, mis seetõttu tundus kartlikele talupoegadele väga kahtlane, taotles ta ainult, et kõigile õpilastele võimaldataks kaheks aastaks prii ülalpidamine. Selle aja jooksul tahtis ta ligikaudu kahesajale lapsele lugemise, palvetamise, laulmise jne.⁴⁶ selgeks teha ning valida nende hulgast kõige võimekamad, keda välja õpetada, et nad selle hea meetodi järgi õpetust edasi annaksid ja koolmeistriteks saaksid. Kõike seda tegi Jumala rahus puhkav Forselius Jumala armust nii suurepäraselt, et tema lubaduse juures polnud mitte kõige vähematki, mida ta poleks täielikult ära teinud, kusjuures õnnis hr. ülemsuperintendent Fischer muretses kõigile õpilastele kaheks aastaks prii ülalpidamise. Kui nüüd peale

³⁹ Riia lossis avati saksakeelne kool 1675. aasta sügisel, 1676. aasta mais mainitakse uut kooli lossis (*neuwe Schule auf dem Schloß*). LVVA, f. 4038, n. 2, s. 732, l. 49p.

⁴⁰ Riia lütseum ehk *Schola Carolina* avati pidulikult 16.12.1675, õppetöö algas seal uue aasta algul.

⁴¹ Algtekstis *das Königliche Lyceum Carolinum*.

⁴² 1675. aasta otsusega määrati nn. vaestekoolide ülalpidamiseks pool Riia litsendist laekuvast vaesterahast. Aastail 1680–1684 maksti sellest aga Liivimaa kubermangu eelarves kindlaksmääratud summana välja 300 riigitaalrit aastas. Fischeri korduva meeldetuletuse peale kasvas 1685. aastast alates see summa rohkem kui kahekordseks. Vt. A. Põldvee. Talurahvakoolid Eestis- ja Liivimaal 17. sajandi viimasel veerandil, lk. 93–97.

⁴³ Siinses kontekstis tähendab *politicus* avalikus teenistuses olevat mittevaimulikust isikut, samuti nimetati nõnda juriste. Forseliusel olid õigusteaduse õpingud pooleli. Vt. J. H. Zedler. Grosses vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschaften und Künste. Bd. 28 Pi–Pq. Leipzig und Halle, 1741, veerg 1528–1529. *Politicus* ütleb Forseliuse kohta ka Adrian Virginius. Vt. K. Tafenau. Adrian Virginiuse eluloost, lk. 852.

⁴⁴ Uustalu Bengt ehk Bengt Adamson, Risti köstri poeg, kes oli abiõpetajaks Forseliuse Tartu koolis, seejärel koolmeister Sangastes ja Harju-Madisel.

⁴⁵ Tegelikult käis Uustalu Bengtiga Riias tema oskusi näitamas Chilian Rauschert, Sangaste pastor ja Lõuna-Tartumaa praost.

⁴⁶ Nimetatud oskused moodustasidki kooliõpetuse sisu, mõnel pool õpetati ka kirjutamist ja arvatavasti ka lihtsamaid arvutustehteid.

kõige selle oli vaja neile väljaõpetatud uutele koolmeistritele, keda oli kümnekond,⁴⁷ nagu kord ja kohus hädatarvilikku elatist anda, ent keegi muu ei tahtnud ette astuda ega selle eest hoolitseda, kordas hr. ülemsuperintendent Fischer Tema Kuningliku Majesteedi juures oma alandlikemat palvet, et Tema Kuningliku Majesteedi kõige jumalakartlikum [1675. aasta] resolutsioon nüüd täiel määral kehtima hakkaks, nimelt, et ta võiks ilma kärbeteta saada poole kõigist litsendi-vaesterahadest. Nõnda siis seejärel sündiski⁴⁸ ning see raha oli ka ülimalt vajalik, sest möödus palju aastaid, enne kui neile ja teistele koolmeistritele maal mingi maatükk eraldati.⁴⁹ Peale selle leidis hr. ülemsuperintendent Fischer, et on lausa hädavajalik anda juba olemasolevate, nii saksa-, ladina- kui ka soomekeelsete,⁵⁰ ning järgmiste, veel loodetavate koolide käsutusse piisaval hulgal raamatuid. Taas ei säästnud ta seejuures, nagu varemgi, omaenese vara ning kasutas lisaks ära ka oma teenitud head krediiti. Ning kui ta oli Tartu vaimulikkonnaga ühise töö ja hoolega selle nimel vaeva näinud, et tartu keelde tõlgitaks ja sinodil vaadataks üle mitte ainult väike aabits, katekismus, palve- ja laulu-raamat, vaid ka käsi- ehk koduraamat,⁵¹ siis telliti ja hangiti kõigepealt suured partiid paberit ja teisi trükikoja jaoks vajalikke materjale. Ja kui niihästi saksakeelsed raamatud, nagu piibel, laulu-raamat, uus testament eraldi väikeses formaadis, mitu palveraamatut, väike ja suur katekismus jne., kui ka mitmesugused ladina- ja soomekeelsed raamatud olid juba trükitud, tõugati ka nende tartukeelsete raamatute trükkimist nõnda tagant, et mitu aastat pidid trükikojas, millele Tema Kuninglik Majesteet oli armuliselt andnud suurepärase privileegi, nii nagu varemgi töötama kaks trükipressi, et äsja rajatud, veel õrnas eas koolidel raamatutest puudus ei tuleks. Kui see Tartu kooliasjandus oli päriselt käima pandud, asuti kohe sisse seadma Läti oma, milleks siis samuti toimetati vähehaaval trükki samasugused eelmainitud raamatud ning peale selle manitseti hoolega talupoegi oma lapsi kooli saatma. Seejuures ilmnes aga päris pikka aega palju raskusi, sest talupojad olid kes teab miks paljude vastaliste tundmuste küüsis ega tahtnud sugugi oma lapsi kooli tuua, kuni neist vähehaaval leebuse ja pehmusega jagu saadi ja neile nende kohus Jumala ja Tema Kuningliku Majesteedi ees jõuliselt selgeks tehti. Seejärel tõlgiti kuulsusrikka mälestusega Kuningliku Majesteedi kõige armulisema korralduse⁵² peale kogu pühakiri läti keelde ja selle revideerimisse ei kaasatud mitte ainult Liivimaa, vaid ka Kuramaa pastorkond. Kui nüüd kuulsusrikka mälestusega Kuninglik Majesteet oli kristlikust kuninglikust lahkusest kõige armulisemalt lasknud selle läti keelse piiblitöö trükikulud katta, esitas õnnis hr. dr. Fischer, ilma et seda oleks temalt nõutud, kohe pärast seda, kui see trükkimine oli kõigiti korda saanud, selle kohta riigile täieliku aruande ning sai seejärel [30.09.1694] kõige armulisema korralduse jagada kõrgest kuninglikust armust tasuta mingi hulk Kuramaa kirikutele ja koolidele ning kõik ülejäänud Liivimaa kirikutele, koolidele, mõisatele ja alamatele.⁵³ Seda kõige armulisemat kuninglikku korraldust on senini kõige sõnakuulelikumalt

⁴⁷ Vt. selgitust saatesõnas.

⁴⁸ J. Fischeri korduvate meeldetuletuste järel andis kuningas 21.02.1684 korralduse pool vaesterahadest kärbeteta välja maksta. Korraldus jõustus 1685. aastal, kui varasema 300 riigitaalri asemel eraldati koolidele 603 riigitaalrit ja 16 krossi. Vt. A. Põldvee. Talurahvakoolid Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi viimasel veerandil, lk. 93–97.

⁴⁹ Otsus eraldada koolmeistritele veerandadramaaline talukoht tehti 1686. aastal. Koolimaade küsimuse kergitas J. Fischer taas 1694. aastal Stockholmis viibides, mispeale kuningas kordas oma varasemat käsku ning seadis selle elluviimise majandusasehaldurite ülesandeks. Vt. A. Põldvee. Talurahvakoolid Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi viimasel veerandil, lk. 145–147.

⁵⁰ Soomekeelseid raamatuid vajasid garnisonikoolid, üks selline oli ka Pärnus.

⁵¹ Vt. K. Tafenau. Adrian Virginiuse eluloost, lk. 851–852.

⁵² Mõeldud on Karl XI korraldust 01.08.1682 tõlkida piibel mittesaksa keeltesse (läti ja tartu keelde. Läti keelne Uus Testament trükiti 1685. aastal, täispiibel valmis aga alles 1694. aastal, ehkki kannab tiitelhel aastaarvu 1689. Tartukeelne uus testament (Wastne Testament) ilmus 1686. aastal. Vt. E. Dunsdorfs. Pirmās latviešu bībeles vēsture, lk. 39–83, 149–150; K. Tafenau. Et tõlkida piiblit eesti ja läti keelde... – Tuna 2011, nr. 1, lk. 41–59.

⁵³ SRA Riksregistraturet, Karl XI resolutsioon, 30.09.1694. Saksakeelses tõlkes: G. J. von Buddenbrock. Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten kritisch bearbeitet. II Bd. Aeltere hinzugekommene Landesrechte. I Abteilung. Landesordnungen vom Jahr 1680 bis 1710. Riga, 1821, lk. 1312–1313.

täidetud, kuid sellest hoolimata on mõnisada eksemplari veel alles; neid saab veel edaspidigi maa hüvanguks kasutada. Kõrgesti mainitud Kuninglik Majesteet andis kristlikust kuninglikust usulisest agarusest toona küll ühtlasi korralduse tõlkida piibel ka tartu ja viru keelde⁵⁴ (sest needki keeled on selles diötseesis kasutusel). Kõigepealt tehtigi [1686. aastal] algust tartukeelse uue testamendi trükkimisega, kuid trükiti ainult 500 eksemplari, mis hästi edenevatele koolidele ja õpilastele vajadust mööda välja jagati. Ja ehkki ka virueesti uus testament oli pärast kahte revideerimist,⁵⁵ mille juures viibisid kummalgi korral ka kaks praosti ja üks pastor Tallinna piiskopkonnast,⁵⁶ juba niipalju valmis ja puhtalt ümber kirjutatud, et selle oleks saanud juba 20 aasta eest trükki anda, jäi see kasutoov töö mõningate Tallinnast lähtuvate erahuvide tõttu ometi toppama. Sest seal taheti see tingimata Tallinnas trükki anda, aga hr. ülemsuperintendent Fischer ei tohtinud sellisele nõudmisele järele anda, pidades silmas kuninga sõnaselget korraldust,⁵⁷ et kõik tõlked peavad trükki minema tema juhtimise all. Kui nüüd õndsas hr. ülemsuperintendent Fischeril polnud oma nii hulgaliste tähtsate ametitoimetuste tõttu võimalik kuningliku privileegiga raamatutrukikoda ja selle juurde kuuluvat kirjastamist juhtida, korrektuuride eest hoolitseda, märkimisväärses kogustes vajaminevaid raamatuid kõita lasta, materjale hankida, maal asuvaid koole pidevalt raamatutega varustada, sel puhul praostide, pastorite ja koolmeistritega kirju vahetada ja mida kõike veel selliste üha kuhjuvate asjatoimetuste puhul ette tuli, palus ta mind – kuigi ta oli mu üksnes korrektuuri jaoks Stockholmist kutsunud ja ma polnud mingeid muid kohustusi enda peale võtnud –, et ma tema nii hulgaliste pakiliste tegemiste koormat mõnevõrra kergendaksin, ja mina ei tahtnud teda siis hätta jätta, sest olin algul veel poissmehena tema majuline ning see oli toona veel võimalik, kuna koole oli veel vähe. Kui aga koole aja jooksul üha juurde tuli ning seega töö ja vaev nii palju suuremaks läksid, et sellised asjad tundusid mulle juba talumatud, siis tundsin sellegipoolest – kuna armas Jumal laskis nii paljude raskuste ja kurbade äikeilmade keskel oma armu valgusel ometi nii imetusväärselt läbi murda – ise sellest nii suurt rõõmu, et pühendusin pikemalt mõtlemata edaspidigi suure Jumala auks ja kõige alandlikumast pühendumusest Tema Kuningliku Majesteedi, minu kõige armulisema kuninga ja isanda vastu ning kasutoova kooliasjanduse paremaks edendamiseks sellele ehkki väga vaevarohele tööle ega võtnud niikaua, kuni Jumal mulle jõudu andis, kätt adra küljest ära. Niisiis senikaua, kuni õnnis hr. ülemsuperintendent Fischer siin oli, tõin ma tema käsu peale enamasti vaesterahsid litsendikambrist ära, andsin selle kohta erilisi esialgseid kviitungeid ning võtsin need iga aasta lõpus õndsas hr. ülemsuperintendent Fischeri üldkviitungi vastu jälle tagasi; muidu jagasin ma kõik need rahad välja selle õndsas mehe korralduste ja äranägemise järgi ega teinud midagi ilma tema nõusolekuta, vaid kuna ta oli pidevalt siin kohal, andsin talle alatasa aru. Nüüd annab auväärne konsistorium küll teada, nagu oleks ta mulle korduvalt meelde tuletanud, et ma mitu aastat minu käes olnud ja ära müüdnud raamatute kohta korralliku aruande esitaksin. Minu teada pole mulle sellises sõnastuses kunagi mingit nõudmist esitatud, ning seda polekski saanud kuigi hästi esitada, sest pärast seda, kui õnnis hr. ülemsuperintendent ära sõitis,⁵⁸ niisiis üheksandat aastat, pole ma mingeid avalikke või vaesterahsid vastu võtnud; kuid sellest hoolimata olen ma ometi õndsas hr. dr. Fischeri oma vahendite eest kirjastatud, niihästi saksa, ladina, rootsi, soome kui ka kolmes mitesaksa keeles trükitud raamatuid ainuüksi heast tahtmisest ja kõigi Fischeri pärijate nõusolekul jaganud muidu ja ilma rahata, minu käes olevate kviitungite alusel,

⁵⁴ Algtekstis *Wierische sprache*. Viru keel oli tallinna keele vasteks, arvatavasti soome laenuna.

⁵⁵ Nn. piiblikonverentsid Liepas (27.08.–25.09.1686) ja Pilišveres (21.01.–18.02.1687).

⁵⁶ Liepas käisid Eestimaalt praost Johann Engelhard Bender ning pastorid Stephan Kniper ja Abraham Winckler; Pilišveres J. E. Bender ning pastorid Stephan Kniper, Reinhold Johann Riesenkauff ja asepraost Jeremias Rublach.

⁵⁷ Küsimus, kas selline sõnaselge korraldus oli olemas, tekitas arusaamatusi 17. sajandil ega ole tänaseni lõpuni selge. Vt. K. Tafenau. Et tõlkida piiblit eesti ja läti keelde..., lk. 48–55.

⁵⁸ Fischer lahkus Liivimaalt 1699. aastal, temast sai Magdeburgi Püha Maarja naiskloostri praost ja 1702. aastal Magdeburgi ülemsuperintendent.

mõlemale sinsele priikoolile, aga ka garnisonikoolidele ja kuninglikule lütseumile ning teistelegi maal elavatele vaestele, kes nii pikkade aastate vältel on minu juurde kokku voolanud ja keda ma tasuta raamatutega olen varustanud, sest nad ei osanud kusagilt mujalt abi otsida. Nüüd aga võivad nad küllap loota hr. ülemsuperintendendi ja prokantsleri [Gabriel Skragge]⁵⁹ heatahtlikule hoolitusele ja korraldamisele, sest niihästi kirikutel, koolidel kui ka vaestel kogudustel läheb neid silme ees seisvas suures viletsuses ja hävingus⁶⁰ küll hädasti tarvis. Juba õndsas hr. doktori ja ülemsuperintendendi [Nicolaus Olai] Bergiuse ajal⁶¹ andsin ma kõigi nende ja teistegi avalike asjade tegeliku seisu kohta hädavajalikke seletusi ja teateid: siis, kui ma tema nõudel teda varsti pärast tema ametisseasumist siin külastasin ja praeguse härra esimese professori [Johannes] Folcheri⁶² juuresolekul kõige kohta, mida minult teada taheti, nagu kord ja kohus aru andsin; ja kui mitmesugused muud visiidid toona selle ettevõtmise katkestasid, suvatses ta mind minu korteris selle kohta edasi küsitleda, kus ma siis mitme tunni jooksul andsin teenistusvalmeimalt ülevaate paljudest varem sündinud asjadest. Peale selle esitasin üliõndsas hr. doktori ja ülemsuperintendendi kirjalikul nõudel viivitamatult ka kirjaliku aruande kõige selle kohta, mis mulle nii Stockholmist kui ka mujalt teada oli. Tema Hiilgus praegune härra ülemsuperintendent Skragge andis mulle aasta eest küll mõista, et soovib minuga kõnelda, ent mainis seejuures, et küll ta laseb mind kutsuda, kui ta muudest ametiasjadest hinge saab tõmmata, ent seni pole seda sündinud. Vahepeal pole mul mitte kunagi olnud põhjust sündsusetult eemale hoida või auväärse konsistooriumi soovi täitmisest kõrvale hoiduda, kui ma seda tegema ei peaks. Pigem rõõmustan, kui ma oma väga tähtsusetul ja tagasihoidlikul moel oleksin selle elu võib-olla veel vähese järelejäänud osa jooksul veel võimeline tegema midagi Jumalale ja Tema Kuninglikule Majesteedile meelepärast ning vaestele, armetult laastatud kogudustele kasulikke (nagu ma, edevuseta öeldes, varem oma kasinat suutmist mööda olen teinud, ilma igasuguse tasuta ja ilma et mulle selle eest eales taalritki oleks osaks saanud, ehkki ma iseenda ja oma lähedaste ajaliku heaolu liigagi sageli ja suurel määral hooletusse olen jätnud), kuigi (nagu auväärne konsistoorium suvatseb teada anda) kuulsusriikka mälestusega Kuninglik Majesteed pole kirikute ja koolide järelevalvet mitte mingil juhul mulle ülesandeks teinud või kõige armulisemalt usaldanud, vaid ma võtsin omal algatusel – kõige alandlikumalt ja pühendunumalt oma kohust täites ja armastusest Jumala vastu, kes pidas mind selle vääriliseks, et ma võisin koos kõigi teiste truimate alamatega näha tema imepärast armu ja rikkalikku õnnistust, mida ta kasutoova, enne maal täiesti tundmatu kooliasjanduse levitamisel varemalt [oli ilmutanud] – õndsalt hr. doktorilt ja ülemsuperintendendilt Fischerilt, kes oli tähtsamate ametiasjadega üle koormatud, ülalmainitud kehvena, kuid äärmiselt vaevarahke töö ja hoole enda peale. Ning kuigi teda pole juba üheksa aastat enam siin ja mina pole selle aja kestel kuninglikust litsendikambrist enam ainsamatki taalrit vastu võtnud ega tahtnudki vastu võtta, olen ma niipalju, kui need kurvad sõjaajad on lubanud, seda tööd jätkanud, ja nii nagu eespool kuulekaimalt märgitud, minu juurde kokku voolanud inimesi võimalust mööda raamatute, paberi ja muuga tasuta toetanud.

Mis puudutab nüüd teist minu vastu esitatud kaebust, nagu oleksin ma osa omaaegseid konsistooriumi dokumente ja iseäranis kuningliku ülemkirikukomisjoni omad auväärse kuningliku vaimuliku konsistooriumi arvukatest meeldetuletustest hoolimata siiaamaani esitamata jätnud, siis tuletati mulle mõne aasta eest tööpoolest meelde, et ma võimalikud minu käes olevad konsistooriumi dokumendid ära annaksin. Mina andsin aga seepeale otsekohe kirjalikult teada, et ma võtsin [need dokumendid] sel ajal, kui kuninglik ülemkirikukomisjon veel tegutses, õndsas hr. ülemsuperintendent Fischeri korraldusel praeguseks samuti õndsalt hr. assessor [Paul] Hoffmannilt (kes oli toona veel ülemsegakonsistooriumi sekretär) kviitungi ja nimekirja alusel kuningliku ülemkirikukomisjoni tarvis küll

⁵⁹ Gabriel Skragge (1707–1710); ülemsuperintendent oli ametikoha järgi ülikooli prokantsler.

⁶⁰ Põhjasõda algas 1700. aastal, 1704. aastal vallutasid venelased Narva ja Tartu. Sel ajal, kui Reger Riias oma kirja kirjutas, oli Tartu rüüstatud ja põletatud ning suur osa linnakodanikest küüditatud.

⁶¹ Nicolaus Olai Bergius (1701–1706).

⁶² Johannes Folcher, 1707–1710 esimene usuteaduse professor.

vastu; kui see [komisjon] aga oma tegevuse lõpetas⁶³ ja konsistooriumi dokumendid Tartusse tuli viia, andsin ma nimekirja järgi eranditult kõik jälle hr. assessor Hoffmannile üle, võttes tagasi kviitungi, mis ma olin andnud; ja sellest ajast peale pole enam ühtegi konsistooriumi dokumenti minu kätte jõudnud. Mis aga puudutab kuningliku ülemkirikukomisjoni protokolle, siis need ei ole varem kunagi kuulunud konsistooriumi dokumentide hulka, mistõttu minu eelkäija, õnnis hr. assessor ja sekretär [Andreas] Meier⁶⁴ hoidis neid kuni oma surmani enda käes, ja kui mina tema järel ametisse asusin, usaldati need, niipalju kui neid toleaks ajaks oli koostatud, kõrgemal heakskiidul minu hooleks. Mina täiendasin neid seejärel paljudel puhkudel ja hoidsin neid enda juures hästi alal, ning kui mõnikord keegi nendest komisjoni dokumentidest ühe või teise asja kohta mingeid teateid nõudis, ei saanud ma sugugi tema nõudmist täitmata jätta, sest hr-d komisjoniliikmed olid ikkagi ise selleks nõusoleku andnud. Ma pole veel aru saanud, kas mind tuleb siin pidada eraisikuks, kellel ei saa olla kohustust hoiule võtta protokolle, mille ta on suuremalt jaolt ise koostanud, ja kas sellises olukorras saab 13. peatükki minu vastu kasutada, sest seal on juttu üksnes puhtalt konsistooriumi liikmetest, need dokumendid aga on senini olnud mulle usaldatud erakorraliselt ja eraldi ning kõrgemal heakskiidul. Seetõttu koheldakse mind väga pahatahtlikult, kui mind tahetakse nii teenimatult võltsimises süüdistada. Puudu jäägi all viidatud Tema Kuningliku Majesteedi kasutoovaima plakati sisu (nimelt, et igaüks, kelle käes on mõni avalik dokument, peab need edastama sinna, kus on nende koht) ei saa ülalnimetatud põhjustel minu suhtes küll kohaldada. Kõike seda mainin aga mulle armuliselt ja heatahtlikult peale pandud selgitamiskohustust kuulekalt täites üksnes enda õigustuseks ja lük-kamaks ümber teenimatult minu vastu esitatud süüdistusi, nagu oleks neid kuningliku ülemkiri-kukomisjoni dokumente minult korduvalt nõutud ja nagu poleks olnud võimalik neid kätte saada; mitte aga seetõttu, et ma tahaksin nende üleandmist takistada, sest ma võin tõega kinnitada, et seda pole minult veel kunagi nõutud, muidu oleksid need juba ammu üle antud, nii et poleks olnud vaja hiilgavat kõrgesti kiidetud kuninglikku õuekohut sellepärast tülitada; ja auväärne kuninglik vaimulik konsistoorium suvatsegu ainult varsti, kui ma olen iga teema eraldi kausta õmmelnud, määrata kellegi neid vastu võtma – ma annan kõik kohusetruult üle. Hiilgav kõrgesti kiidetud kuninglik õuekohus andku armuliselt ja heatahtlikult andeks, kui ma minult nõutud selgituse liiga laiaks olen venitanud, sest pikk aeg ja asjade seis on sellise pikalevenivuse mulle peaaegu vältimatult ette kirju-tanud ning peale selle olen pidanud oma ülimalt kohuseks mitte millestki, mis mul ülimalt kasuliku ja Jumalale meelepärase kooliasjanduse sisseseadmise ja õnnistatud edenemise kohta nii paljude aastate tagant ja algusest peale veel meeles on, vaikides mööda minna ning teiselt poolt auväärse kuningliku vaimuliku konsistooriumi poolt teenimatult mulle omistatud pahad arvamusend endast täielikult eemale tõrjuda. Ikka kohaseimas lugupidamises

hiilgava kõrgesti kiidetud kuningliku õuekohtu
alandlik-kuulekaim teener

Emanuel Reger oma käega

Esitatud 21. juulil 1708. Antakse edasi kuninglikule vaimulikule konsistooriumile, nagu kästud.
Christian Spahhaber, sekretär.

Tõlkinud Kai Tafenau,
saatesõna ja kommentaarid Aivar Põldvee

Publikatsioon on valminud projekti IUT31-6 toel.

⁶³ Seoses Liivimaa halduse ümberkorraldamise ja Rootsi 1686. aasta kirikuseaduse rakendamisega jagati 1691. aastal ülemkirikukomisjoni ülesanded majandusasehaldurite ja kindralkuberneri vahel. Vaimulik ülemkonsistoorium tuli Tartus kokku 1693. aasta augustis, selle liikmeiks olid Johann Fischer (ühtlasi ülikooli prokantsler) ning professorid Olaus Moberg, Chrispius Olai Jernfeld, Gabriel Skrage. Fischer keeldus Tartusse kolimast ja jäi Riiga.

⁶⁴ Andreas Meijer, ülemkirikukomisjoni sekretär.